

**SKŁONNOŚCI DO HIPERTROFII EDUKACYJNEJ PRZYCZYNA
TRUDNOŚCI W FUNKCJONOWANIU SPOŁECZNYM
WSPÓŁCZESNEJ MŁODZIEŻY**

**INCLINATIONS TO EDUCATIONAL HYPERTROPHY AS A REASON
OF THE PRESENT YOUTH DIFFICULTIES IN SOCIAL
FUNCTIONING**

Janusz Zieliński

Pedagogics Department
Physical Education Faculty
University of Rzeszów
Towarnickiego Street 3
35-010 Rzeszów, Poland
e-mail: jzielinski@ur.edu.pl

Abstract: Educational success becomes a value (knowledge penetration within chosen scientific discipline, competency) or social profit (financial aid provided to a student on the basis of academic merit) more and more often. Nowadays, education is treated by young people as one of the components of the social prestige (educational success may become a “gate” to elite school, that can result in well-paid and socially prestigious job). This attitude is an evidence for changes in children and youth functioning, and reasons for that way of thinking are multifactorial.

The omnipresent competitiveness becomes a social pressure nowadays, and it can result in actions which are overwhelming, as for example education can be such a thing. Increase of the intensity and frequency of the activities mentioned above, may effect in reduction of social activity, and difficulties in a daily life consequently.

Research were conducted among young people, biologically talented, representatives of chosen European Union countries during the International Subject Olympiad. A research instrument, thanks to which a needed interpretative material was gained, was named the interpersonal stance scale SUI.

Keywords: education, hypertrophy, social functioning, disorder.

Wprowadzenie

Wychowanie człowieka odbywa się przy udziale rozwojowych form, tj.: nauki, pracy i zabawy [6]. Pierwsza z nich wydaje się być nadrzędną formą, która jest uwarunkowana współczesną potrzebą społeczną. Na ogół od nauki zależy sukces społeczny, zawodowy czy życiowy każdego człowieka. Dla niej wznosi się szkoły, kształci nauczycieli, dąży do stworzenia dla spadkobierców społecznych jak najlepszych warunków do nauki. Forma ta staje się konkurencją, w której toczy się rywalizacja o przyszłość, o skuteczność osiągania wyznaczonych celów bliskich, jak i perspektywicznych, indywidualnych oraz

grupowych. Już od najmłodszych lat człowiek poprzez swoje sukcesy edukacyjne staje się liderem społeczności klasowej, szkolnej i pozaszkolnej. Mimo że według specjalistów jest to niedopuszczalne, prowadzi się rankingi szkół, wykorzystując punkty uzyskane w ramach sprawdzianów czy egzaminów. Należy pamiętać, że młody człowiek na tym etapie rozwoju stara się odnaleźć drogę w gąszczu jeszcze nieodkrytych zdarzeń, czasami z jego punktu widzenia nielogicznych, które bez wątplenia wywierają wpływ na przyszłe życie dorosłe [9].

Sukces edukacyjny staje się coraz częściej wartością (zglobianie wiedzy z danej dyscypliny naukowej, fachowość) lub korzyścią

społeczną (stypendia za wysokie wyniki w nauce). Obecnie powszechniej wśród młodych ludzi nauka traktowana jest jako jeden z komponentów prestiżu społecznego (osiąganie sukcesu edukacyjnego może stać się „furtką” do elitarniej szkoły, a to może skutkować w przyszłości pracą o wysokim prestiżu społecznym). Postawa taka jest dowodem na przemiany w funkcjonowaniu życiowym dzieci i młodzieży, a przyczyny takiego sposobu spostrzegania świata są wieloczynnikowe [8].

Ucieczka człowieka w świat nauki może stać się metodą na osiągnięcie zamierzonego celu lub rozwiązywania trudnych sytuacji na przykład w środowisku rodzinnym. Obszar ten staje się dla niego nie tylko azylem spokoju wewnętrznego, ale również stać się może w przyszłości szansą na lepsze funkcjonowanie społeczne. Należy jednak pamiętać, iż jednej osobie podnoszącej własny potencjał edukacyjny może zależeć na osiągnięciu wyższego od wyjściowego prestiżu społecznego, drugiej zaś, poprzez ucieczkę w naukę dąży do izolacji od świata zewnętrznego. Można powiedzieć, że nauka staje się u nich mechanizmem obronnym w trudnych sytuacjach życiowych. Rywalizacją, w której istotne jest osiągnięcie zamierzonego celu. Dzięki nauce dziecko stara się przede wszystkim podnieść własną wartość tak zaniżaną przez „toksycznych” rodziców. Doprowadzić to może do swoistego wyalienowania tej osoby, ograniczania do minimum kontaktów w środowisku lokalnym, osłabiania więzi społecznej oraz uczuć [12], co jest z drugiej strony wzmacniane satysfakcją u dziecka z osiągnięć szkolnych, odbudowywania poczucia bezpieczeństwa czy gwarancją na chwilę bez przemocy, a to sprzyja wzmoczonej pracy z książką. Ta swoista „hipertrofia edukacyjna” może stać się przejawem buntu młodego człowieka wobec zastanej rzeczywistości. „Przerost czegoś” [10], „powiększenie się czegokolwiek do nadmiernych rozmiarów” [4], w tym przypadku autoedukacji może dotyczyć osoby np.: młodej, sfrustrowanej, zagubionej, potrzebującej dowartościowania, z zaniżoną samooceną i z trudnościami w nawiązywaniu normalnych kontaktów z innymi [1].

Wykorzystując interpretację H. Ginowicz [3] można stworzyć profil psychologiczny jednostki zagrożonej hipertrofią edukacyjną. W pierwszej fazie „zaangażowania” osoba zapoznaje się z walorami pozaszkolnymi

uczenia się (np.: ograniczanie napastliwości osób z najbliższego środowiska – dziecko wykonuje czynności, które są na ogół oczekiwane i akceptowane społecznie, brak osamotnienia – książka staje się bezpiecznym kompanem czasu wolnego, spokój wewnętrzny – praca nad sobą, introspekcja po pewny czasie przynosi zadowolenie). Druga faza – „zastępowanie” – to już ujawnianie się u jednostki potrzeby uczenia się w celu uzyskania równowagi życiowej. Aby osiągnąć stan wewnętrznej ulgi człowieka ogranicza dotychczasowe kontakty, które mogłyby jemu utrudniać „obcowanie z książką”. Trzecia faza staje się „ucieczką” od zastanej rzeczywistości, problemami z którymi jednostki zmagają się w życiu codziennym. Na tym etapie już nie ma mowy o satysfakcji wewnętrznej po wykonaniu określonej czynności edukacyjnej, lecz pogłębieniu potrzeby uczenia się. Człowiek zostaje sam ze sobą w obliczu jeszcze nieogarniętej wiedzy, a z tego powodu świadomość zaniedbanych spraw życiowych zmusza „edukoholika” do zredukowania natrętnych odczuć, co czyni sięgając po książkę.

Nauka może być również determinantem wyodrębniania się podgrup społecznych. Pojawienie się uczniów, którzy poprzez swoje zaangażowanie w autoedukację zdobywają laury olimpijskie w konkursach przedmiotowych z tego tytułu, z jednej strony napawa dumą środowisko lokalne, ale z drugiej strony może wyodrębniać z danej społeczności podgrupy, na pierwszy „rzut oka” bierne społecznie. To oni poprzez swój swoisty sposób na życie „nakręcają” się odkrywaniem interesujących dla nich obszarów wiedzy. Zbliżony dla wszystkich tych ludzi styl funkcjonowania społecznego: ograniczenie kontaktów społecznych, ponadprzeciętne zainteresowanie wybraną dyscypliną naukową, bez względu na narodowość rozczytywanie się w podobnych czasopismach czy książkach, krytycyzm społeczny, podwyższone poczucie wartości, pozorny narcyzm, to tylko nieliczne wskaźniki predysponujące tę strukturę społeczną do miana subkultury edukacyjnej.

I jeszcze jedno – D. Jankowski stwierdza, że „autoedukacja, a więc dawniej szeroko rozumiane samokształcenie, wychodzi naprzeciw potrzebie tworzenia takiej kondycji intelektualnej i moralnej ludzi, która może się stać ważnym czynnikiem oddalania wielu już znanych i rozplenionych zagrożeń społecznych,

a zarazem zahamowania procesu rodzenia się ciągle nowych, o jeszcze groźniejszych następstwach dla humanistycznej kondycji ludzkiego świata. Do tych zagrożeń zaliczamy dziś zwłaszcza alienację społeczną, z nią związane zjawiska wykorzenienia (anomalii społecznej), eskapizm, dehumanizację i technicyzację życia (*technopol*), nowe formy rozwarstwienia społecznego, przejawy niesprawiedliwości, społecznej degradacji i wręcz wykluczenia, brutalizację sfery współżycia społecznego, nowe tendencje do trybalizacji struktur społecznych, rozbudowywania sfer panowania nad jednostką i mikrostrukturami społecznymi (też poprzez »terror« rynku, dominację jednych instytucji nad pozostałymi, na przykład Kościoła katolickiego w Polsce), rozprzestrzeniający się analfabetyzm funkcjonalny, terroryzm polityczny i międzynarodowy, będący funkcją dewiacji i ideowego zacządzenia» [5].

Cel badań

Celem niniejszych badań była próba uchwycenia korelacji pomiędzy występującymi u młodzieży skłonnościami do hipertrofii edukacyjnej a ich trudnościami w funkcjonowaniu społecznym. Ta złożona działalność autoedukacyjna młodego człowieka bez wątplenia może doprowadzić do jego dysfunkcjonalności społecznej, utrudnień w życiu. Istotnym dla całego procesu kształtowania się u jednostki hipertrofii edukacyjnej oraz koniecznością oszukania odpowiedzi na główne pytanie badawcze (Czy skłonności do hipertrofii edukacyjnej mogą stać się przyczynami trudności w funkcjonowaniu społecznym współczesnej młodzieży?), wydaje się odnalezienie obszarów ustosunkowani interpersonalnych zagrożonych „funkcjonalnym zniekształceniem”. Niniejsza eksploracja również stanowi próbę odpowiedzi na pytania szczegółowe:

1. Czy młodzież zagrożona hipertrofią edukacyjną charakteryzuje się profilem wyposażonym w zachowania z grupy antyspołecznych?
2. Czy u młodzieży ze skłonnościami do hipertrofii edukacyjnej będzie występował syndrom wrogości?
3. Czy u młodzieży ze skłonnościami do hipertrofii edukacyjnej będzie występował syndrom egocentryzmu?

Material i metoda

Badaniem objęto ogółem 120 osiemnastoletnich respondentów z województwa podkarpackiego, 60 reprezentantów poszczególnych szkół na Krajowych i Międzynarodowych Olimpiadach Przedmiotowych, które odbyły się w latach 2011-2013 (grupa zasadnicza) oraz 60 uczniów o optymalnych uzdolnieniach edukacyjnych (grupa porównawcza). Dobór próby badawczej grupy zasadniczej został dokonany z uwzględnieniem wysokich sukcesów edukacyjnych osób badanych, ilości czasu jaki oni poświęcają na naukę oraz „specyfiki” spędzania czasu wolnego.

Poszukując odpowiedzi na postawione pytania badawcze posłużono się skalą ustosunkowania interpersonalnego SUI [7]. Dzięki niej możliwe było zdiagnozowanie stylu społecznego funkcjonowania i zróżnicowania zaburzeń osobowości. Narzędzie badawcze składa się z 70 pytań zamkniętych, a uzyskane odpowiedzi pozwalają na utworzenie 12 skali kształtujących określony profil jednostki w kategoriach: kierowniczo-autorytatywnych, podtrzymująco-przesadnie opiekuńczych, współpracująco-przyjacielskich, uległo-zależnych, wycofująco-masochistycznych, buntowniczo-podejrzliwych, agresywno-sadystycznych, współzawodnicząco-narcystycznych, samoakceptacji, kłamstwa, zaradności i bezradności [11].

Wyniki badań

Arbitralnie można stwierdzić, iż występuje korelacja pomiędzy „nadczynnością edukacyjną” wybranych grup młodzieżowych a występowaniem u nich skłonności do zaburzeń w funkcjonowaniu społecznym. Rzetelne wyjaśnienie powyższego problemu skłania do dokonania porównania dwóch grup badawczych: zasadniczej – respondentów ze skłonnościami do „hipertrofii edukacyjnej” i porównawczej – respondentów z optymalnymi postawami edukacyjnymi. Aby tę hipotezę zweryfikować, posłużono się testem SUI, autorstwa J.M. Stanika [7], a dzięki uzyskanym wynikom badań możliwe było porównanie nastawień do świata zewnętrznego tych dwóch grup badawczych.

Tabela 1. Zestawienie średnich w poszczególnych skalach w grupach osób ze skłonnościami do hipertrofii edukacyjnej (SHE) i z optymalnymi postawami edukacyjnymi (OPE).

Grupa	Skala (zestawienie średnich)											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
SHE	6,3	4,9	4,5	9,6	2,0	4,5	6,4	8,3	6,9	3,5	8,3	1,8
OPE	5,3	6,5	6,8	8,3	3,2	1,2	2,1	4,2	4,2	3,0	6,8	1,8
p	0,005											

Z wyników zawartych w tabeli 1 wynika, że w poszczególnych skalach występują różnice pomiędzy grupami osób ze skłonnościami do hipertrofii edukacyjnej i osób z optymalnymi postawami edukacyjnymi. Znaczne rozbieżności w wypowiedziach uczniów o ponadprzeciętnym potencjałem poznawczym i przeciętnym potencjałem poznawczym, mogą być wstępną weryfikacją założonych arbitralnie hipotez, potwierdzone różnicami istotnymi statystycznie.

Posługując się zaproponowaną przez autora narzędzia badawczego procedurą, każdej z grup przeliczono odchylenie standardowe dla poszczególnych skal. W celu uściślenia różnic występujących między badanymi grupami posłużono się ośmiostopniową skalą przeliczeniową dla każdego rozkładu SUI, w której J. M. Stanik [7] przyjął, że odległość między jednym a drugim oktyłem obejmuje 12,5% populacji. Każdemu oktylowi została przyporządkowana ocena słowna.

Profile dla osób z ponadprzeciętnym i z optymalnym potencjałem poznawczym, sporządzono przy wykorzystaniu miary tendencji centralnej dla poszczególnych skal – mediany¹. Korzystając z tabeli przeliczeniowej², uzyskano wartości poszczególnych profili

SUI z uwzględnieniem podziału na grupy zasadniczą i porównawczą.

Porównując osoby o szczególnych i przeciętnych uzdolnieniach poznawczych, zauważa się, w dużej liczbie skal różne odczyty. Podobieństwa są widoczne jedynie w skalach: 1, 3 i 4 w zestawieniu badanych grup. Odzwierciedla to również układ graficzny (rys. 1).

Do interpretacji wyników został zastosowany test Du Masa [2], który pozwolił obliczyć wskaźnik podobieństw (rps) uzyskanych profili. Uzyskana wartość wskaźnika rps dla SHE (grupa zasadnicza) i OPE (grupa porównawcza) wyniosła 0,0, co niskie podobieństwo utworzonych profili, co potwierdza układ graficzny (rys. 1).

Znaczne różnice pomiędzy utworzonymi profilami grup badawczych są zauważalne w skalach 5, 6, 7, 8, 9, 11 i 12.

Skala 5 opisuje styl społecznego funkcjonowania zwany wycofująco-masochistycznym. U młodzieży z grupy porównawczej wyniki kształtują się na poziomie czwartego oktyla i jest to poziom w normie. Wyniki młodzieży z grupy zasadniczej w tej skali świadczą, że są to osoby, które dążą aktywniej niż pozostali badani, do kontaktów społecznych. Rzadziej niż uczniowie z optymalnymi postawami edukacyjnymi unikają spotkań interpersonalnych i częściej charakteryzują się zdecydowanym nastawieniem do świata zewnętrznego.

Młodzież utalentowana poznawczo dokonała samoopisu, który został przeliczony, w przypadku skali 6 (styl buntowniczo-podejrzliwy) na szósty oktyl (powyżej średniego poziomu), a młodzież przeciętna poznawczo uplasowali się na niskim poziomie (pierwszym oktylu). Hipotetycznie można założyć, że osoby z grupy zasadniczej częściej niż pozostali badani będą charakteryzowali się zachowaniami wrogimi i antyspołecznymi. Chłodni uczuciowo wobec innych, podejrzliwi oraz niezgadający się z zewnętrznym porządkiem społecznym, demon-

¹ Obliczenie median dla poszczególnych skal pozwoliło na utworzenie graficznego odzwierciedlenia wyników badań. Aby rzetelnie przeanalizować powstałe profile i porównać istotność ich podobieństw oraz ustalić wartości wskaźników podobieństw „rps” dla poszczególnych grup badawczych, zastosowano test Du Masa [2], co pozwoliło na ustalenie pomiędzy grupami badawczymi podobieństw na poziomie: bardzo wysokim, wysokim, umiarkowanym oraz niskim.

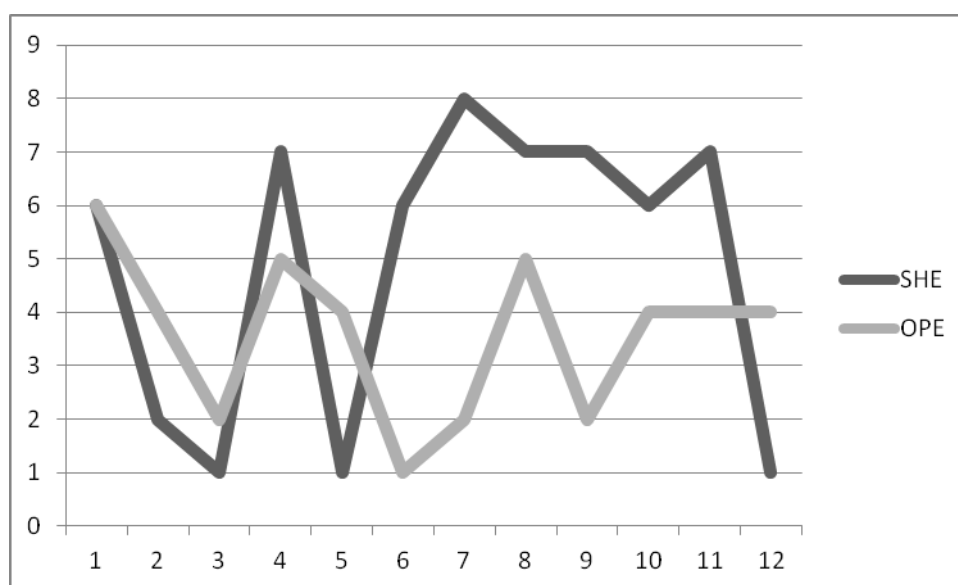
² Tabela przeliczeniowa – autor skali [7] obliczając rozsiew wyników za pomocą oktyli (1/2 kwartyli) uzyskał ośmiostopniową skalę przeliczeniową dla każdego rozkładu w SUI i przyjął, że odległość między oktyłami obejmuje 12,5% populacji. Każdemu oktylowi przypisał ocenę słowną: 1 i 2 oktyl – skrajnie niski, 3 oktyl – niski, 4 oktyl – poniżej średniej, 5 oktyl – średni, 6 oktyl – powyżej średniej, 7 oktyl – wysoki, 8 oktyl – skrajnie wysoki. Przeprowadzając badanie w dwóch grupach 100-osobowych, zróżnicowanych pod względem płci, badacz uzyskał materiał, który pozwolił mu na utworzenie dla każdego oktyla przedziałów liczbowych dla wyników surowych w poszczególnych skalach SUI.

stracyjnie nie przestrzegają wszelkich nakazów. Wyższy wynik u osób do hipertrofii edukacyjnej niż w pozostałych grupach respondentów w skali 6 wskazuje na trwałą tendencję do

uruchamiania wobec innych zachowań defensywnych, nieufnych, podejrzliwych oraz w niektórych przypadkach pojawienia się syndromu wrogości.

Tabela 2. Wyniki przeliczone w poszczególnych skalach w grupach osób ze skłonnościami do hipertrofii edukacyjnej (SHE) i z optymalnymi postawami edukacyjnymi (OPE).

Grupa	Skala (wyniki przeliczone)											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
SHE	6	2	1	7	1	6	8	7	7	6	7	1
OPE	6	4	2	5	4	1	2	5	2	4	4	4

Rys 1. Profile SUI dla osób ze skłonnościami do hipertrofii edukacyjnej (SHE) i z optymalnymi postawami edukacyjnymi (OPE).

Za pomocą skali 7, wg autora narzędzia badawczego, można określić poziom agresywno-sadystyczny. Najwyżej, bo na ósmym poziomie plasują się osoby ze skłonnościami do hipertrofii. Taki układ krzywej charakteryzuje osoby z nadmiernym krytycyzmem, wrogością do siebie, a przede wszystkim traktowaniem siebie jako jednostki lepszej pod pewnymi względami od innych.

U „omnibusów” skala 8 (styl współzawodnicząco-narcystyczny) odznacza się wyższym (7 oktyl), niż u „przeciętniaków” (2 oktyl), wynikiem. Podwyższony wynik w grupie zasadniczej wskazuje na tendencje tych respondentów do zachowań wyrażających się wzniosłością i przesadną manifestacją swojej niezależności.

Znaczna rozbieżność krzywych zakreśliła się w skali 9 – samoakceptacji i samozadowolenia. U młodzieży z optymalnymi uzdolnieniami edukacyjnymi pojawiła się regresja krzywej do poziomu drugiego oktyla. Uzyskanie takiego wyniku w tej skali oznacza w tych grupach badanych niską samoocenę, czy pasywnością społeczną. Zdecydowanie wyższy (7 oktyl), od tej grupy, pułap osiągnęli „młodzi eksploratorzy”.

Zazdrość, realizm i względna autonomia jest określana w skali 11. Okazuje się, że samoopis badanych osób o optymalnych zdolnościach edukacyjnych, przeliczeniowo zawiera się w normie (czwarty oktyl), zaś osoby o ponadprzeciętnych zdolnościach edukacyjnych uplasowały się na siódmym oktylu. Grupy

zasadnicze charakteryzują się obniżonym poczuciem wartości, zaniżoną oceną własnego miejsca w życiu, własnych możliwości, co przedstawia skala 12.

Podsumowanie

Istotne dla niniejszych badań było odnalezienie korelacji pomiędzy skłonnościami do hipertrofii edukacyjnej a występowaniem zaburzeń w funkcjonowaniu społecznym osób badanych. Analiza wyników badań dwóch grup, przy zastosowaniu testu Du Masa pozwoliła odnaleźć odpowiedź na postawione w niniejszej eksploracji pytania badawcze. Zakładano odmienną reakcję wymienionych wyżej grup badawczych w identycznych sytuacjach ekspozycji społecznej, co potwierdza odmienną utworzonych profili ($r_{ps}=0,0$).

1. Znaczne rozbieżności w ustosunkowaniach interpersonalnych pomiędzy dwoma grupami osób badanych zostały ujawnione podczas analizy skal 4 i 8. Respondenci, którzy w wymienionej pierwszej skali uzyskali poziom powyżej średniej, charakteryzują się dużą niezależnością społeczną, trudno im jest ulegać publicznej presji oraz często unikają sytuacji, w których odgrywają rolę osób podwładnych. Ten typ badanych można nazwać „buntownikami z wyboru”. Manifestują swoją ważność przez przesadną gloryfikację własnej osoby, a w ten

sposób przedstawiają chęć zwrócenia na siebie uwagi. Ta charakterystyka jest przypisana do młodzieży ze skłonnościami do hipertrofii edukacyjnej.

2. Zastanawiający jest w niniejszych badaniach, układający się profile syndromu wrogości (skale 5, 6 i 7 często też 8 oraz 9) dla osób z grupy zasadniczej. Wyższe wartości w tych skalach (mimo obniżonej wartości w skali 5) pozwalają na określenie ich jako młodzieży nieufnej, podejrzliwej oraz cechującej się jawną agresją.

2. Skale 1 i 8 brane są pod uwagę wówczas, gdy należy określić u respondentów nasilenie syndromu egocentryzmu. Podwyższony wynik w tych skalach z równocześnie niskimi wartościami w profil 9 i 12 wskazuje na makiawelistyczną odmianę tego syndromu. Okazuje się, że młodzież o skłonnościach do hipertrofii edukacyjnej to jednostki, które w prowadzonych z innymi ludźmi dyskusjach uważają siebie za ekspertów. Oceniają świat z własnej perspektywy, z chęcią do forsowania własnego interesu społecznego oraz niedążący, za wszelką cenę, do nowych kontaktów (skala 1). W tej grupie osób zauważalna jest chęć kierowania innymi, leczy prawdopodobnie podwyższona samoakceptacja i zadowolenie z siebie, „odwrażliwia” te osoby na opinię publiczną (skala 9).

Bibliografia

1. Andrzejewska, A., Bednarek, J., Bożejewicz, W., Chaberska, A., Dziecko w sieci, Wyd. Fundacja Pedagogium, Warszawa 2008.
2. Brzeziński, J., Metodologia badań psychologicznych, PWN, Warszawa 1999.
3. Ginowicz, H., Zagrożenia płynące z sieci, *Terapia*, nr 1/2003, s. 3-10.
4. <http://portalwiedzy.onet.pl/115503,,,hipertrofia,haslo.html> (dostęp 23.08.2013).
5. Jankowski, D., Znaczenie autoedukacji dla pełni indywidualnego rozwoju człowieka, [w:] *Rozpoznania i szkice pedagogiczne*, Wyd. WSHE, Łódź 2005, s. 81-94.
6. Sankowski, T., Wybrane psychologiczne aspekty aktywności sportowej, AWF, Poznań 2001.
7. Stanik, J.M., Możliwości diagnozy różnicowej stanów reaktywnych za pomocą testu SUI, *Postępy Psychiatrii i Neurologii*, nr 6/1997, s. 41-54.
8. Świda-Ziemia, H., Młodzi w nowym świecie, WL, Kraków 2005.
9. Wasyluk-Kuś, H., O nauce szkolnej uczniów zdolnych, PZWS, Warszawa 1971.
10. Wiśniakowska, L., Słownik wyrazów obcych, PWN, Warszawa 2004.
11. Zieliński, J., Analiza funkcjonowania interpersonalnego miłośników sportów ekstremalnych, *Przegląd Naukowy Kultury Fizycznej Uniwersytetu Rzeszowskiego*, nr 1/2007, s. 38-48.
12. Zieliński, J., Uspołecznianie młodych przestępców, Wyd. Amelia, Rzeszów 2012.